

36. Anıt Eserler ile Birleşmek: İslamiyet öncesi Türk Runolojisi

Ayten AKCAN¹

APA: Akcan, A. (2023). Anıt Eserler ile Birleşmek: İslamiyet öncesi Türk Runolojisi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (36), 650-664. DOI: 10.29000/rumelide.1372380.

Öz

Tarihimizin en eski kaynaklarından biri olan, buldukları ilk dönemde sırlarla saklı yazıtlar olarak kabul edilen, manevi mirasın erken örnekleri olarak kodlanmış Orhun-Yenisey Yazıtları, Türk runik olarak kabul edilmekte ve incelenmektedir. Bu yazıtlar; millî bilincin artırılması, Türk halklarının günümüz dayanışmasını gerçekleştirebilmesi, karşılıklı iş birliği ve bütünlüğün sosyo-kültürel açıdan ilerlemesine yarar noktasında, Türk runolojisinin özüne ve içeriğine daha fazla önem verilmesi gerektiğini ortaya çıkarmaktadır. Aynı zamanda sosyo-tarihsel aşamalarda etnik birimlerin oluşum süreçleri, Türk halklarının kademeli gelişimi ve insan uygarlığının sağlanmasındaki rolleri ve Orhun yazılı anıtların Türk halklarının bilinçlenmesindeki sorumluluğu, Bilge Kağan, İstemi Yabgu ve Tonyukuk'un düzensiz Türk halklarını bir araya getirerek büyük bir siyasî-askerî birlik meydana getirilmesindeki rolleri de bu runik yazıtların tarih bilimine kazandırılması ile mümkün hale geldiği unutulmamalıdır. Bu yazıtlar Türk değerlerinin bir örneği olmasının yanı sıra insanlığın belli bir aşamasını da somutlaştırması ve uygarlık tarihinden haberler vermesi açısından da oldukça önemli anıt eserlerdir. Türk tarih bilincinin oluşmasında mühim bir yerde olan bu runik eserler, tarihsel süreçlerin bir örneği, yani belli bir tarih zincirinin halkası olarak düşünülmelidir. Tarihe saygı duyma, bugünü yaratma ve gelecek için olumlu bir temel oluşturma fikri ile yazıtların aynı zamanda Türk dili konuşan halkların ortak ve benzersiz bir tarihsel köke sahip olması, Türk kimliğini anlamada ve Türk halklarının birliğini güçlendirmede önemli bir rol oynaması, Türk runolojisinin incelenmesine ve tanıtılmasına dair daha çok akademik çalışmanın yapılması düşüncesi, bu çalışmanın çıkış noktasıdır. Bu nedenle çalışmada, Türk halklarının bugünkü birlikteliği bağlamında sosyo-kültürel gelişimde karşılıklı ortaklık ve bütünlük temelinde tarihsel kaynaklara dayanarak bir inceleme yaparak bu bağlamda kavramsal öneriler ve tavsiyeler ortaya koymaya çalışılacaktır. Bunun yanı sıra çalışmada bahsedilen kavramsal meselelerden yola çıkarak, Türk runolojisinin araştırılması ve Dünya tarihine ve elbette millî tarihe kazandırılmasının önemi meselesini de birkaç madde başlığında yer vermeye gayret gösterilecektir.

Anahtar kelimeler: Türk runolojisi, Orhun-Yenisey Anıtları, Gök-Türk, İskit, bozkır

To Merge With a Monumental Artefacts: Pre-Islamic Turkish Runology

Abstract

Orkhon-Yenisey Inscriptions, which are one of the oldest sources of our history, considered as inscriptions hidden with secrets in the first period they were found, coded as early examples of spiritual heritage, are accepted and analysed as Turkish runic. These inscriptions reveal the fact that more attention should be paid to the essence and content of Turkic runology in order to increase national consciousness, to realise the solidarity of Turkic peoples today, to benefit the socio-cultural

¹ Öğr. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi (Çorum, Türkiye), ayten.akcan7@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0974-5263. [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 25.08.2023-kabul tarihi: 20.10.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1372380]

progress of mutual cooperation and unity. At the same time, it should not be forgotten that the formation processes of ethnic units in socio-historical stages, the gradual development of the Turkic peoples and their role in ensuring human civilisation, the responsibility of the Orkhun inscriptions in raising the consciousness of the Turkic peoples, the role of Bilge Kagan, Istemi Yabgu and Tonyukuk in bringing together irregular Turkic peoples and creating a great political-military unity have become possible by bringing these runic inscriptions to historical science. In addition to being an example of Turkish values, these inscriptions are also very important monuments in terms of embodying a certain stage of humanity and giving news from the history of civilisation. These runic artefacts, which have an important place in the formation of Turkish historical consciousness, should be considered as a subject of historical processes, that is, as a link in a certain historical chain. The idea of respecting history, creating the present and creating a positive foundation for the future, and the fact that the inscriptions also have a common and unique historical root of the Turkic-speaking peoples, play an important role in understanding the Turkic identity and strengthening the unity of the Turkic peoples, and that more academic studies should be carried out on the study and promotion of Turkic runology is the starting point of this study. For this reason, in this study, I will try to make an analysis based on historical sources on the basis of mutual partnership and integrity in socio-cultural development in the context of the present unity of the Turkic peoples, and in this context, I will try to put forward conceptual suggestions and recommendations. In addition, based on the conceptual issues mentioned in the study, I will try to include the issue of the importance of researching Turkish runology and bringing it to the world history and, of course, to the national history in a few articles.

Keywords: Turkish runology, Orkhon-Yenisei Monuments, Gok-Turk, Scythian, steppe

Giriş

İnsan var olduğu sürece insan ve toplumun oluşum süreçlerini, insan olarak geçirdiği gelişimin aşamalarını ve bu aşamaları ortaya çıkaran tinsel ve bilgisel etmenleri inceleme ihtiyacı hisseder. Esasında insanoğlu ‘*akıl ile düşünmek*’ ve ‘*bilgi ile anlamak*’ isteği doğrultusunda her zaman başlangıç noktasını arar ve bunun için de müthiş bir çaba ortaya koyar. Çünkü ulusal dayanışma ideolojisi ulusal aidiyeti kurgularken ulusal aidiyet de ulusal dayanışma ideolojisinin kitleselleşmesini sağlayarak onun ulus-devletle arasındaki ilişkiyi sergiler. Söz konusu ilişki ağı, ulus-devlet kurgusunu ve bu kurgunun dinamiklerini harekete geçiren nedenleri bulma ve bu nedenlere ilişkin çözümler üretmeyi gerektirir (Aksoy ve Arslantaş, 2010, s.31). İşte belki de bu düşünce doğrultusunda geçmişte gerçekleşen hadiseleri incelemek ve bunlardan sonuçlar ve dersler çıkarmak, bireylerin, ulusların ve toplumun atalarına olan saygısını artırmanın yanı sıra, öz farkındalığını da artıran bir anlayış meydana getirir. Belki de geçmişin mirasına yoğunlaşmak, bir bütün olarak ulusların, aynı köklere sahip toplulukların kaderi için ayrı bir sorumluluk duygusu ortaya çıkarır. Ayrıca bu düşünsel yolda ortaya çıkan tarih bilinci de; doğrudan ataların ruhuna karşı sorumluluğun farkına varmak, geçmişin olumlu yönleriyle gurur duymak, eksikliklerinden ve yenilgilerinden doğru sonuçlar çıkarmak gibi kazanımlarla geri döner. Bu yüzden, Türklerin ilk yazılı kaynaklarına bakarak Türk halklarının oluşum sürecinin ortaklığını, evrensel uygarlığın gelişmesindeki, Türk halklarının kültürel gelişim aşamalarını ve maddi kültürün yanı sıra manevi kültür örneklerinin oluşturulmasındaki katkılarını anlayabilmek ve anlatabilmek adına Türk runolojisinin gelişiminin ne kadar özel ve önemli bir yerde olduğunu bilmek gerekir. Dolayısıyla maddi kültür² unsurlarının yanı sıra manevi kültür unsurlarından olan yazılı ve sözlü kültür örnekleri

² Toplumların sosyal ve kültürel birlikteliklerini çözebilmek adına nesnelere merkeze taşıyarak, bu nesnelere nasıl maddelerden, ayrıca nasıl yöntem ve tekniklerle ve hangi kişiler eşliğinde yapıldıklarına vurgu yapan maddi kültür; öğeleri,

retrospektif temelli araştırılmalıdır. Tarihsel bilincin geliştirilmesinde, topluluğun ve toplumun karakteristiği olan etnik oluşum süreçlerinin incelenmesinde esas ilham verici ve itici güç halktır (Grever and Adriaansen, 2019, s.814). Bu nedenle, tarihteki bireysel faktörün -faktörlerin- tarihsel bilincin geliştirilmesinde önemli olduğu unutulmamalıdır. Bugün kişisel ve kolektif davranışlarımızın nedenlerini ararken, kendi tarihimize ya da daha geniş bağlamıyla evrensel tarihle ilintili sorulara odaklanmamız gerekmektedir (Cobb, 2021, s.1430).

Runoloji Nedir?

Rune, gizem anlamına gelen eski bir İskandinav kelimesidir, ancak bilimde “run” ve “runik” terimleri gizemli yazı ve sembollere atıfta bulunmak için kullanılır. Yani Runo “gizli, gizemli, büyü” demektir (Seim, 2021, s.11-12; Arntz, 2021, s.276). Norveçli ünlü runolog Carl J. S. Marstrand runolojiyi “paleografi, dilbilim, arkeoloji ve mitoloji” olarak tanımlamıştır. Runoloji, temelde runik yazıların yazı sembolleri olarak analizi, runik nesnelerin incelenmesi ve özellikle yeni buluntular olmak üzere runik yazıtların okunması ve runik metinlerin yorumlanmasıyla ilgilidir. Fakat belirtmemiz gerekir ki bu alan, açıkça formüle edilmiş bir teorik platform ve metodolojik³ yaklaşım eksikliği içindedir (Knirk, 2013-2014). Dolayısıyla tarihsel süreçlerin bir ifadesi olarak, her insanda, ulusal kimlik bilincini artıran ve tarihsel bilincin gelişmesine olanak sağlayan yanı ile taş yazıtlar; insanlığın kültürel gelişiminin gerçek başlangıcıdır (O’zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2002, s.467). İşte bu yüzden yazı ve yazıtlar, düşünce ve dilin ürünü olan bilgelik, toplumun tüm bireylerine ulaşması ve gelecek nesillere manevi bir miras olarak kalması açısından da önemlidir. Taş yazıtlar aynı zamanda evrensel kültürün evrimsel

bu nesnelere aracılığıyla bir toplumun sosyolojik, iktisadi ve kültürel dinamiklerini ve en temel yapı taşlarını anlamaya ve yorumlamaya çalışır. Aslında antropoloji, tarih, sanat tarihi, sosyoloji, müze ve arkeoloji bilimi gibi farklı disiplinlerin oldukça yakinen ilgilendiği ve birçok disiplinin çalışma yol ve yöntemlerinde büyük kaynak zenginliği ortaya çıkaran maddi kültür unsurları başlı başına bir araştırma alanıdır. Maddi kültür unsurlarına ilgi ve bu alanda yapılan araştırmalar çok yeni bir dönemde 19. Yüzyılın son çeyreğine dayanmaktadır. Halbuki maddi kültür unsuru noktasındaki araştırmalar çok daha önce başlamış fakat etnografik incelemeler içerisinde gizli kalmış bir yerde hizmet etmişti bilim dünyasına. Maddi kültür modern dünyada çok yenece hatta 1990 yıllarının son günlerinde halkbilimi disiplinine de çok alan açmış ve hizmet etmiştir. Ve halkbilimcilerin son yıllarda yapmış oldukları araştırmalarda hakkettiği yeri almıştır. Giyim-kuşam, el sanatları, zanaat, mimari, mutfak ve yemek kültürü gibi birçok alanda maddi kültür araştırmaları, genellikle bu sahalardaki nesnelere ile bir kültürel birliklik içinde sosyal ve entelektüel yapının arasındaki bağlantıları kapsar. Bir nesne -ev, çini, keçe, halı, çorap, -büyük çoğunlukla meydana geldikleri kültürlerin yaşam şekline, ruhani yapılarına ve dünyayı nasıl algıladıklarına dair izler taşırlar. Esasen dünya halkbilimci araştırmacılarının incelemelerinde maddi kültür oldukça önemli bir yer tutsa da, Türk halkbilimci araştırmacılarının çalışmalarında gerekli oranda yer almamıştır. Daha fazla bilgi için bakınız: Sarıtaş, S. (2019). Halkbiliminde Maddi Kültüre Teorik ve Metodolojik Yaklaşımlar. Millî Folklor, 16/122, 29-40.

- 3 Son yıllarda birçok akademisyen runolojinin durumuna ilişkin eleştirel incelemeler sunmaktadır. Konuyla ilgili farklı görüşler ortaya atılmış ve yollar izlenmesi gerektiği vurgulanmıştır. En son James Knirk, temel amaçları, runolojiyi bir konu veya araştırma alanı olarak tanımlamak, runolojik araştırma için teorik (filolojik) temel oluşturmak, konunun metodolojik araçlarını değerlendirmek ve geliştirmek olan bir proje (Lesning og tolkning av runeinnskrifter: runologiens teori og metode "Runik yazıtların okunması ve yorumlanması: runolojinin teorisi ve yöntemi") için bir finans kaynağı bulmaya çalışmıştır. Planlanan bu projenin en önemli çıktısı da bilime kazandırılacak bir Runoloji El Kitabı idi. Ortaya konulması olası olan bu kitap, konuyla ilintili birçok çalışmanın önüne geçecek farklı bir bakış açısı sağlayabilecekti. Bu eser, runik yazı ve runik yazıtların genel bir incelemesini sunmak yerine; runik yazının incelenmesi ve yazıtların detaylandırılması, okunması ve yorumlanması için metodolojik bir temel oluşturacaktı. Çünkü runik yazının tüm yönleriyle incelenmesi kesinlikle eleştirel bir yeniden değerlendirmeye ihtiyaç duymaktadır. Runik yazıtlarla çalışanların en azından konunun bir tanımına, kabul edilmiş metodolojik prosedürlerin bir bütününe, içinde çalışabilecekleri bir dizi kısıtlamaya ihtiyaçları vardır. Daha fazla bilgi için bakınız: Barnes, M. (2013). What is runology and where does it stand today?. *Futhark International Journal of Runic Studies*. 4, 1-6. Aynı zamanda “eleştirel runoloji incelemeleri” konusunda daha fazla bilgi için birkaç kaynak önerisi de eklemek yerinde olacaktır. Claiborne Thompson’un “On transcribing runic inscriptions” (1981); Terje Spurkland’ın m “Runologi-arkeologi, historie eller språkvitenskap?” Özellikle Terje bu çalışmasında runolojinin dilbilim, filoloji, arkeoloji ve kültür tarihini içermesi gerektiğini, ancak öncelikli odak noktasının ilk ikisi olması gerektiğini savunur (1987); Judith Jesch’in “Runik yazıtlar ve sosyal tarih: bazı yöntem sorunları” (1994); Lena Peterson’un “Runologi: försök till ett aktuellt signalement” (1995); Elmer Antonsen’in “Runoloji ne tür bir bilimdir?” (1995); Michael Lerche Nielsen’in “Runologien mellem sprogviden-skaben og arkæologien-med et sideblik på de forskellige tolkninger af Glavendrup-indskrifter” (1997); Kurt Braunmüller’in “Methodische Probleme in der Runologie-einige Überlegungen aus linguistischer Sicht” (1998); Karin Seim’in “Runologi” (2004); Klaus Düwel’in “Runic” (2004); Ray Page’in “Seeing and observing” (2005); ve Düwel’in Runenkunde’in (2008) “Vom Fund zur Deutung” bölümü.

aşamalarını temsil eden bir eser olarak ruhani süreçlerin tarihsel özünü ortaya koymaya da çalışan yanı ile de hizmet eder.

İslamiyet Öncesi Orta Asya'daki Türklerin Türk Tarihindeki Önemi

Eski Türk bozkırlarında yaşayan Türk boylarının tarihî ve uygarlık merhaleleri, İslamiyet Öncesi Türk tarihî ve uygarlığı olarak günümüzde tanımlanmıştır. Orta Asya ve daha kuzey sınırlarda varlıklarını aradığımız Türklerin kökenleri MÖ 9. yüzyıldan günümüze ulaşan uzun bir tarih dönemini içerisine alır (Günel, 2004, s.11). Bu tarihsel süreçte en çok İskit, Hun, Göktürk, Tabgaç, Uygur, Karluk ve Kıpçak gibi boylar, modern dünyada başta Kazakistan ve Azerbaycan'ın olduğu Özbekistan, Kırgızistan, Türkiye ve Türkmenistan devletlerinin de müşterek başlangıç yeri olarak bilinmekte ve anılmaktadır. Bahsi geçen bu siyasî birliklerini tamamlamış devletlerin, 10. yüzyıldan sonra İslamiyet ile tanışmaları sonrasında yaşanan olaylar bu devletlerin tarihlerinde bambaşka durumlar ortaya çikarmıştır. İslamiyet'in kabulüyle birlikte Türkmenistan, Türkiye, Azerbaycan'ın bulunduğu topraklarda Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı siyasî oluşumları ön plana çıkarken; aynı zamanda Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan coğrafyasında ise; Altın Orda, Cengiz Han ve Orta Asya Hanlıkları bulunmaktaydı. İşte bu sebeple özellikle İslamiyet öncesi dönemde Türk tarihini ve Türk boylarının tarihini bilmek ve anlamak oldukça önemli bir meseledir (Çandarlıoğlu, 2003, s.7).

Dünya tarihinde Türk tarihinin her zaman yakın bir gözle takip edilen ve araştırılan bir dönem olduğu bilinmektedir. Türklerin Eski Çağ dönemlerinden itibaren teşkilatlanarak güçlü bir yapıya sahip devlet anlayışı ile imparatorluk karakterine ulaşmış yapılar meydana getirmiş olmaları, yakınlarında bulunan sınır uygarlıklar başta olmak üzere, birçok farklı topluluğun kaynaklarında onlara önemli bir kısmın ayrılmasına neden olmuştur. Özellikle Çin kaynakları⁴ Türk tarihî hakkında es eski ve en kapsamlı

4 Çin kayıtlarının kaynak noktasında farklı bölümlerden oluştuğu bilinmektedir ve birçok farklı yaklaşım sonucunda tasniflemeler yapılmıştır. Fakat en genel geçer tasniflemeye göre; 1-Taş ve metal öğelerin üzerine yazılmış yazılar, 2-Kaplumbağa ve kemik kabukları üzerine yazılmış yazılar, 3-Klasik olarak adlandırılan eserler (kitaplar) (Shan-hai chin, i-chin, Li-chi, Chu-shu, chi-nien, shu-chin, ch'un-chi'iou gibi), 4-Hanedan yıllıkları,⁵ Ansiklopedi şeklindeki birleştirilmiş eserler, 6-Kronoloji esas alınarak ortaya çıkmış eserler olarak toparlanabilir. Belgelere dayanan hanedanlık döneminden daha önce yazılmış metal-taş yazıları (chin-shih hsüe), kemik ve kaplumbağa kabuklarına yazılanlar, klasik diyebileceğimiz kitaplardaki bütün bilgiler çoğunlukla efsanevi olarak adlandırılır. Ama Çin tarihindeki ilk kaynaklar ne kadar söylence niteliğinde olsa da bozkırdaki Türklerle ilgili ilk bilgiler bu kaynaklardan gelmektedir ve bu açıdan da oldukça farklı bir öneme sahiptirler. Türkiye'de genellikle yıllık, Batılı bilim insanları tarafından da hanedan tarihî (Dynastic Histories) olarak bilinen ve tanınan bu kaynaklar hiç şüphesiz en hacimli ve önemli eserlerdir. Aslında Türkiye'deki tanımla olan yıllık sözcüğü tam olarak bu kaynakları anlatmada yeterli değildir. Fakat, ülkemizde bu ifade ile kullanımı yerleşmiştir. Aslında yıllık denilen kısım bu hanedanın bir parçasını teşkil eder. MÖ 104 tarihinde Ssu Ma-ch'ın (MÖ 145-86) kaleme almasıyla başlanan, MÖ 87'de bitirilen, Mançu hanedanı yani son hâkimiyet ismiyle 1911'de yıkılan Ch'ing imparatorluğunun, belgelenmiş tarihinin yazıldığı 1927 senesinde Ch'ing-shih-k'ao ile bitmiştir. Fakat o dönemin yöneticileri tarafından son yıllığın ortaya çıkarılması engellendiği için şu ana kadar olan bütün Çin tarihleri 26 hanedan yerine bu son yıllık dağıtılmadığı için 25 yıllık (hanedan) adıyla anılmaktadır. Hepsini toparlayacak olursak yıllıklar (hanedan tarihleri) beş ana bölümde toparlanmıştır. Asil aileler, imparator yıllıkları, ilmi risaleler, kronolojik tablolar ve biyografiler olmak üzere. Türk tarihî açısından kaynak oluşturan kısım ise biyografilerin en son kısımlarında farklı ulusların hakkında bilgi veren yabancılar biyografileridir. İşte bu yabancı biyografileri gerçekten Türk tarihî araştırmacılarının başvurdukları önemli kaynak niteliğindeki eserlerdir. Zira, bozkırdaki Türkleri anlatan oldukça geniş ve diğer kaynaklara nazaran en detaylı bilgilerin verildiği yer bu bölümdür. Ayrıca bu bölüm, sadece Türk tarihî değil; aynı zamanda Tibet, Moğol, Kore hatta Japon tarihî ile de çok zengin bir bölümdür ve aynı Türk tarihî için geçerli detaylı bilgiler burada da mevcuttur. Bu kaynaklarda Hun, Gök-Türk, Uygur Türk devletlerinin ve burada yaşayan halkların ya da bu bölgede var olan boyların nasıl ortaya çıktıkları ve nasıl teşkilatlandıkları anlatılmaktadır. Hatta bu bilgiler onların nereden geldiklerine dair yani kökenleri ile ilgili bilgiler verilmesine kadar gider ve sonrasında yerleştikleri yerde nasıl hakimiyet alanı oluşturdularından bahsedilir. Elbette en detaylı olan bölüm bu Türk devletlerinin Çin ile gerçekleştirdikleri savaşların anlatıldığı bölümdür. Bu bilgiler verildikten sonra kesinlikle bu toplulukların toplumsal değerleri, hayatları, yaşam şekilleri, ne ile beslendikleri, nasıl giydikleri, gelenek-görenekleri, iktisadi yönleri, hükümdarların unvanları, sonraki hayat ile ilgili düşünceleri, dini inanışları, sanatları, ölü gömme adetleri gibi birçok konu hakkında yine oldukça detaylı diyebileceğimiz bilgiler anlatılır. Ve bu bilgiler ortaya konularak Çinlilerden ayrılan özellikleri belirtilir. Türkler eğer gerçekten oldukça güçlü bir devlet kurmuşlarsa, bu devletin gelişmesi için nasıl hareket ettikleri ve bu dönemde Çin ile olan mücadelesi anlatılır. Bu bölümlerde siyasî olayların bazen kısa kesildiği anlaşılır bunu sebebi de Türklerle ilintili olan devletlerin ya ada şahısların kendi biyografilerinde bahislerinin geçmesidir. Bu kaynaklarda biyografilerde Türklerle herhangi bir sebepten kaynaklı temasa geçmiş bir elçi, devlet ya da boy hakkında

kayıtlara sahiptir. İslamiyet Öncesi Türk tarihî döneminde Türkler tarafından oluşturulan siyasî birliklerin gerek devlet teşkilatlanması gerekse de askerî manadaki gelişmişlik olarak devre farklı bir tarz getirdikleri söylenebilir (Şahin, 2018, s.530). Bu nedenle Eski Türklerin devlet yapılanmaları ve askerî açıdan gelişimleri Türk halklarının tarihsel düşüncesinde, göçebelik ve yerleşik yaşam tarzının ürünü olan “*Türk uygarlığı*” fikrini güçlü bir yere taşımıştır. Bu uygarlık fikrinin ilk habercileri olan İskit boyları ve onların faaliyetleridir. Türk uygarlığının gelişim aşamalarının MS ilk yüzyıllardan MS dokuzuncu yüzyıla kadar olan dönemi kapsadığı düşünülürse; göçebe yaşam şekli ile ayrı bir uygarlık alanı yaratan Eski Türkler aslında bu özellik ile birleşik Türk medeniyetini de doğurmuşlardır (Barthold, 1975). Ortaya çıktıkları ilk günden itibaren devlet olma bilincine sahip siyasî birimlerden oluşan bu topluluk, belirli bir tarihsel dönemde mevcut kültürlerin bir ürünü olarak önemli bir medeniyet oluşturmada mühim bir rol oynayarak bazı boyları küçük bir yapılanmadan büyük bir imparatorluğa dönüştürmüştür. İskitler ile başlayan bu tarihsel dizilimde elbette teşkilatlanmış örnek mahiyetinde Hunlar, Türk Hanlığı, Moğol (Cengiz Han) İmparatorluğu ve Timur İmparatorluğu gösterilebilir. Orta Avrasya'nın büyük bölümünde egemenlik kuran ve zamanlarının en güçlü devletleri düzeyine yükselen bu büyük imparatorluklar asırlardan asırlara ulaşarak yaşamaya devam edecek olan Türklerin medenî yadigarlarıdır (Бобоёров, 2018, s.25). Unutulmaması gereken önemli bir hususta da 10. ve 20. yüzyıllardaki tüm Türk devletlerinin, 6. ve 8. yüzyıllarda faaliyet gösteren Türk hanlıklarının temelleri üzerine inşa edildikleri ve bu yönüyle büyük bir tarihî öneme sahip olduklarıdır. Dolayısıyla 6. ve 8. yüzyıllarda yapılan ve siyasî-askerî açıdan teşkilatlanan bu yapı; Türk medeniyetinin gelişiminde ve kalıcılığında önemli bir rol oynamıştır. Çünkü tarihsel geçmişin daha uzak bir döneme dayanması ulusal siyasî gücü artıran bir faktördür. Milletleşme; sosyal ve kültürel bir mensubiyet şuuruyla, katılma ve paylaşmayla ortak iradenin şekillenmesi meselesiye bu köklü ve derin izler taşıyan tarihin, gelecek nesillere nasıl aktarıldığı ve nasıl aktarılacağı da üzerinde durulması gereken diğer bir konudur (Erkal, 2008, s.68). Esasında “*Tarihi olan halk tarihini taşla yazar, tarihî olmayan halk yaşla yazar*” (Kuljanova, 2010, s.519) sözünden hareketle, bozkır coğrafyasındaki Türkler; devlet olma adına yaptıklarını, dünya tarihine medeniyet noktasındaki katkılarını, geleneklerini, dünyayı nasıl algıladıklarını, kısaca tarihlerini ebedî taşlara yazarak kayıtlara geçirmişlerdir (Kuljanova, 2010, s.520). Bozkır Türk boylarının manevî hayatını yansıtan bu eserler, Türklerin toplumsal, edebî ve kültürel yaşamını bugünlere aktaran, sadece yazı kültürünün değil, o devrin siyasî düşünce sistematığının en değerli mirasıdır. Ne yazık ki tarihî bir kaynak niteliğinde anıtların bilimsel bir açıdan ele alınması, 18. ve 19. yüzyıllarda gerçekleşmiştir (Yerbolat, 2013, s.118-119).

Türk Yazıtlarının Keşfi

Bu anıt eserlerin ilk keşfinin hikayesi aslında, 1709 yılında İsveç kralı Demirbaş Şarl ve Rusya Çarı I. Petro'nun yaptığı Poltova Savaşı'na dayanır ve bu savaşın sonunda İsveç kralı yenilgiye uğrar (Grant,

oldukça detaylı siyasî bilgi mevcuttur. Özellikle gerçekleşen savaşlarla ilgili detaylı bilgiler aslında orada bulunan şahısların -elbette önemli devlet adamlarının- hayatlarını yani biyografilerini yazarken kaleme alınmıştır. Yukarı açıkladığımız 25 belgeli yıllık dışında kronoloji dikkate alınarak oluşturulmuş birçok kronolojik eser ve ansiklopedi formatında eserler de bulunmaktadır. Yıllıkların dışındaki kaynaklara verilebilecek en güzel örneği T'ung Tien (801 yılı) oluşturmaktadır. Sonraki yüzyıllarda bu ansiklopedik eser örnek alınarak gerçekleşen Ts 'e-fu Yüan-kuei (1005-1013), T 'ung-chih (1150) ve Wen-hsien T 'ung-k 'ao (1254) eserleri de Çin tarihindeki kıymetli eserlerdendir. Tabii bu eserlerin esas olarak değerli daha sonraki yıllarda ve devirlere anlaşılmıştır. Belli bir süreden sonra tarih bilim insanları bu eserlere ek bilgilerde eklemiştir. Sonradan eklenen bu bölümlerde ve özellikle son ciltlerinde Çin'e sınır olan farklı topluluklardan bahis vardır. Özellikle bu ek bilgiler ve sınır komşu kavimlerle ilgili bölümler, gerçekten zenginlik açısından paha biçilemez bir öneme sahiptir. Özellikle resmi tarihlerin çokça yer aldığı bilgiler dışında resmi kayıtlarda olmayan çok özel bilgilerde içeren bu eserler yazılı tarihin en iyi örneklerindedir. Daha fazla bilgi için bakınız: Taşağıl, A. (1977). *Türk Tarihi ile İlgili Çin Kaynaklarının Türkçe Neşri Üzerine Düşünceler*. Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri, İstanbul, 113-124. Mau-tsai, L. (1958). *The Chinese News on the History of the Eastern Turks (T'u-küe)*, I. Buch: Texte, Wiesbaden. Mau-tsai, L. (1958). *The Chinese News on the History of the Eastern Turks (T'u-küe)*, Book II: Anmerkungen-Anhänge-Index, Wiesbaden.

2000, s.70-71). Bu savaşta esir düşen İsveçli subay Philipp Johann von Tabbert, Türk tarihinde Deli Petro namıyla da anılan Çar I. Petro'nun emriyle Sibirya'ya sürülmüştür (Englund, 1992). Tabbert, Sibirya'nın bir haritasını yaparak çarın güvenini kazanmayı düşünmüş ve başarmıştır (From, 2007). 1722 yılında Tabbert, botanikçi Messerschmidt ile atla arazide gezinirken üç metre yüksekliğinde bir taş ile karşılaşır (Hatton, 1968, s.275). Bu taşın üzerindeki işaretler İsveç'teki yazı sistemini anımsatmakta ve "Runik" denilen bu yazı aynı zamanda Göktürk harfleriyle (Clouston, 1972) büyük oranda benzerlik taşımaktaydı. İki araştırmacının karşılıklarına çıkan üç metrelik bu taş, üçüncü Uybat⁵ yazıtıdır. Bugün Tuva⁶ ve Hakasya cumhuriyetleri sınırları içerisinde (Sibirya bölgesinde) yer alan Türk Runik harfli bu yazıtlar Yenisey Yazıtları adıyla anılmaktadır (Aydın, 2019). Fakat daha geniş çevrede tanınıp üzerinde araştırmalar yapılmaya başlanması ancak 19. yüzyılda mümkün olmuştur. Aslında bu yazıtlar, kağanlık yazıtlarından (Bilge Kağan, İstemi Yabgu ve Tonyukuk) çok daha önce bulunup anlaşılmasına çalışılmış olsa da bu yazıtlar üzerindeki araştırmalar kağanlık yazıtları gibi yoğun olmamıştır. Bu durumu ortaya çıkaran en önemli faktörlerden biri, yazıtların hiçbirinde tarihin olmaması ve içerik bakımından kağanlık yazıtlarına göre yönetici sınıfı tarafından yazılmamasıdır. Üstelik bölgede aynı karakterle yazılmış başka taşlar da vardır.

Von Tabbert aynı yıl esaretten kurtulur ve ülkesine döner. Esaret sonrasında "Strahlanberg" unvanını alır ve bu bölgede gezip gördüğü herşeyi kayıt altına aldığı eserini 1730'da yayımlar (Adlerfelt, 1740). Ortaya çıkan kaynak niteliğindeki eserlerde Yenisey alanındaki buldukları yazıtların suret çizimleri de bulunmaktadır. Daha sonra bu suret çizimler, batılı bilim insanlarının meraklarını buraya çevirmelerine neden olmuştur. Batılı araştırmacılar yeni bir keşif ve kendi tarih kayıtlarına ilişkin farklı bir malzeme bulma gayesi içinde incelemelerde bulunmuşlardır. Hatta bu ilgi zaman içinde artarak J. Aspelin ve A. Heikel liderliğinde Fin inceleme kurulunun oluşmasını sağlar. Farklı bir inceleme kurulu Ruslar tarafından bir araya getirilir ve bu kurulda N. M Yadrintsev ve W. Radloff gibi önemli isimler öne çıkar. Yadrintsev, 1889'da Koko Çaydam Gölü (Moğolistan içleri) etrafında iki tane daha büyük yazıt ile karşılaşır. Yeni bulunan bu yazıtların Köl Tigin ve Bilge Kağan'a ait yazıtlar olduğu tespit edilir (User, 2009). Rusya kanalındaki inceleme kurulunda olan Y. N. Klemenst de 1897 senesinde, bu iki yazıttan oldukça uzakta bir yerleşkede bulunan Bayn Tsokto denilen alanda Tonyukuk yazıtını keşfeder. Bu inceleme heyetleri daha sonraki süreçte daha ufak olan başka yazıtlar da bulurlar (Aydın, 2010). 1983'te Yadrintsev'in Rusça olarak yayımladığı inceleme raporu aynı sene Avrupa'daki birçok dile çevrilmiş ve bilim dünyasının büyük dikkatini çekmiştir. İlk iş olarak yazıtların dilinin çözülmesi için hızlı bir çalışma içerisine giren araştırmacılar, bu metinlerin Türkçe olduğunu ilk başta asla düşünmemişlerdir. Fakat karşılaştırmalı dil alanında çalışan ve İngiliz dili profesörü olan Vilhelm Thomsen, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının Çince yüzündeki yazıların bu bölgedeki Türklere ait olabileceğini söylemiş ve bu tahmin de onu doğruya götürmüştür (Cumagulov, 1995, s.100).

Rus ve Fin inceleme kurulundakiler Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları ile ilgili bir atlas hazırlamışlardır ve bu atlas inceleme yapan diğer araştırmacıların önünü açan önemli bir kaynak olmuştur. Aslında Thomsen, Türkçenin gramatik yapısına uygun olarak en çok yenilenen işaretlerin ünlüler olduğunu fark

⁵ Yazıtlardan bazılarının ilk nâşiri olan Radloff, bulunma yeri Uybat nehri olduğu için onlara bu adı koymuştur. Daha fazla bilgi için bakınız: Rentzsch, J. & H. Yıldız (2020). *The Uybat Inscriptions: a Group of Old Turkic Runic Texts from the Yenisei Area*. De Gruyter, Berlin/Boston.

⁶ Türk halklarının anavatanı olan Tuva, İskitlerin ("Arzhaan-1", "Arzhaan-2" olarak adlandırılır) ve Hunların mezar höyüklerini, eski çağlardan günümüze kadar eski Türklerin, Uygurların ve Kırgızların "bengü taş" ("ebedî taş") yazıtlı taş heykellerini ve stellerini topraklarında saklamaktadır ve haklı olarak Avrasya'nın birçok halkının beşiği olarak kabul edilen eski topraklardır. Daha fazla bilgi için bakınız: Batmanov, İ. A. and Kunaa, A. Ç. (1963). Pamyatniki Drevneturkskoy Pismennosti Tuvi. *Kızıl*, II, 11-12. Bernştam, A. N. (1945). İstoki kirgizskoy literaturı. *Trudi Instituta Yazıka, Literaturı i İstorii Kirgizskoy Filiala AN SSSR*, cilt I, 83-84. Malov, S. E. (1952). Pamyatnik S p. Uyuk-Arhan. *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov*, M.-L., 13-1

etmiş olsa da bu durum onu ne yazık ki sonuca götürmez. Çince yüzdeki metinde şahıs adlarının çok farklı kaydedilmiş olması özel adlar üzerinden yapabileceği tahminleri güçleştirmiştir. Sonunda Yenisey yazıtlarında oldukça fazla tekrarlanan dört harflik bir sözcük dikkatini çeker. Hatta bu sözcüğün sonundaki *i* harfini de önceden belirleyebilmiştir. Birçok denemelerden sonra *Tejri* “Tanrı”⁷ kelimesini çözümlyerek bu konuda başarıya ulaşır. Bu sözcüğün ilk olarak çözümlenen sözcük olmasının diğer bir önemi de, Türklerin (Oğuzlar) hep gökte bulunan tek bir tanrıya inandıklarına dair düşüncelerinin daha da somutlaştırılmasını sağlamasıdır (Erkoç, 2018, s.302). Böylelikle artık bu harfler sayesinde ikinci kelimenin keşfedilmesi çok uzun sürmez ve artık yavaş yavaş yeni kelimelerle anıtlar okunmaya başlanır (Thomsen, 2002, s.13-15). Artık bu gizemli alfabe yani Köktürk alfabesi 25 Kasım 1893’te bütünüyle çözümlür. Önemli bir başarıya imza atan Thomsen 15 Aralık 1893’te Danimarka Bilimler Akademisi’nin bir toplantısında bütün hikayeyi baştan sona detayları ile anlatır. Bu arada yazıtları çözümlmek için oldukça uğraş vermiş ama Thomsen’e göre biraz geride ve geç kalmış başka bir Türkolog daha vardı. Wilhelm Radloff isimli bu Türkolog daha sonra bu gecikmesini telafi edebilmek için Kül Tigin yazıtının metin neşrini gerçekleştirmek istemiş ve bunu da 1894’de başarmıştır. Sonraki süreçte daha nitelikli bir çalışma olarak değerlendirilen Thomsen’in metin yayımı ise *Inscriptions de l’Orkhon Deciffrees par Vilhelm Thomsen* başlığıyla 1896’da çıkmıştır. Aralık 1893’te Danimarkalı bilim adamı Wilhelm Thomsen, akademik camiaya bu yazıtların tanımlanmasıyla ilgili çalışmalarını tamamladığını bildirir.

Yazıtların Türk ve Dünya Tarihi Açısından Önemi

Orhun Yazıtları, Türk devletinin oluşumunda ve gelişiminde atalarımızın çektiği zorlukları ve çetin mücadeleleri anlatması bakımından önemlidir ve İkinci Türk Kağanlığı dönemine ilişkin bilgiler oldukça dikkat çekicidir. Bu yazıtlar üzerinde yapılan araştırmalar bozkırda yaşayan Türklerin siyasi, diplomatik, sosyal ve toplumsal yapı taşları ile ilgili bilgiler vermektedir. Bu bilgilerden en önemlilerinden biri, Orta Asya’da Türk devletinin yeniden kurulmasında İleriş Kağan’ın rolünün oldukça önemli olduğu vurgusudur. Bilge kağanın babası olan İleriş Kağan; Bilge Hakan ve Kül Tigin yazıtlarında birkaç kez ama Orhon yazıtlarında birçok kez Tonyukuk’tan bahsetmektedir. İleriş Kağan zamanla devlet işlerinde en büyük yardımcısı konumuna gelen Tonyukuk ile Türk topluluklarını bir araya getirmiş ve birlikte büyük başarılar elde etmişlerdir. Bilge Tonyukuk II. Gök-Türk devletinin istiklalini kazanması sırasında İleriş Kağanla birlikte hareket etmiş, savaşlarda komutan olarak görev almış bir şahsiyettir (Selçuk, 2020, s.6-7). İvedilikle gerçekleşen güçlü rakiplere karşı gerçekleşen silahlı mücadele, ekonomik ve kültürel açıdan ittifak yaparak hızlı hareket biçimi ve teşkilatlanma yapısı oldukça dikkat çekmektedir (Щербак, 2001, s.13-15). Bu bakımdan Türk runolojisinin incelenmesi, sadece sayısız anıtları karşılaştırarak ve düşünerek ya da bir zamanlar yeryüzünde yaşayan halkların bıraktığı birçok anıt karşılaştırarak anlama ve anlamlandırma çabasının yanı sıra tarihsel düşünceyi de yükseltmesi bakımından oldukça önemlidir. Bu tarihsel düşünce ile aslında bozkırdaki eski Türklerin yaşantılarına bir ışık tutulmuş olacaktır. Aynı zamanda her yeni anıt eser ile antik çağda yaşayan bu insanların; geleneklerini, yaşayışlarını, yetilerini ve elbette dünyayı kavrayışlarını ve nasıl algıladıklarını anlamaya

⁷ Tejri Eski Türkçe metinlerde sıklıkla karşılaşılan bir kelimedir. Bu metinlerde tejri kelimesinin birkaç farklı anlamda olduğu ve bu anlamların metnin hangi grup içinde olması ile değiştiğini anlamaktayız. (Orhon ve Yenisey yazıtları, Eski Uygur yazmaları gibi). Orhon yazıtlarında tejri kelimesi 2 anlamda kullanılır: “gök yüzü” ve “Tanrı, Allah”: Üze kök tejri asra yağız yir kılntukta (Kül Tigin D 1) – “gök yüzü” Tejri ança timis erinç... (Tonyukuk 2) – “Tanrı, Allah” Tejri sözcüğünün daha eski anlamı “gök yüzü”dür, “Tanrı, Allah” anlamı daha sonra ortaya çıkmıştır. Yenisey yazıtlarında “gök yüzü” ve “Tanrı, Allah” anlamlarının yanı sıra sıfat olarak “kutsal” anlamında da kullanıldığı görülür: Tejrideki künke, yerdeki elimke bökmmedim (Barlık III 3) – “gök yüzü” Üze tejri yarlıkadı (Uybat III 5) – “Tanrı, Allah” Tejri elimke bökmmedim (Uyuk-Turan 2) – “kutsal” “Kutsal” anlamı da “Tanrı, Allah” anlamı ile ilişkilidir. Daha fazla bilgi için bakınız: Ahmedova, A. (2022). Eski Türkçe Metinlerde Tejri Sözcüğünün Anlam ve Kullanım Farklılıkları. 4. *Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu*. Erkoç, H. İ. (2018). Türklerin İslamiyete Geçiş Sürecinde Tenri ve Allah Algıları. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 58 (1), 301-326. Oglu Mamedov, M. M. (2020). Tengri functions in ancient turkic writing monuments. *Revista Universidad y Sociedad*, 12(5),399-403.

bir adım daha yaklaşmış olunacaktır. Elbette bu bilgiler ışığında, antik çağın incelenmesinin, tarih biliminin gelişimindeki ilk adım olduğunu meselesi üzerine de durulmalıdır (Bazin, 1974, s.800).

Türk ulusal kimlik incelemelerinde, yukarıda da belirtildiği üzere Orhun-Yenisey yazıtları, Eski Çağ ve Orta Çağ'daki Türk halklarının tarih araştırmalarında önemli bir kaynaktır ve aynı zamanda Türk halklarının tarihî hakkında önemli detayların ortaya çıkarabilmesi için öncü bir rol oynamaktadır (Nasilov,1960). Ayrıca diğer önemli bir mesele de anıtlardaki yazıtların özünün yorumlanması toplumun birçoğunda tarih bilincinin oluşmasını ve var olan bilincin bilgi temeline dayanarak yükselmesini sağlayacaktır. Aynı zamanda Orhun-Yenisey Yazıtları, tarihî bir kaynak olmanın yanı sıra, Türk halklarının karşılıklı birlik, beraberlik, sosyo-kültürel iş birliği ihtiyacını bir başarı faktörü olarak toplumsal düşünceye telkin etmektedir. Nitekim, insanlık tarihînin mevcut aşamasının, sosyal, politik, ekonomik, manevi, kültürel yaşamın tüm alanlarında bütünleşme ve yoğunlaşma ile karakterize olduğu bilinmektedir (Jakbarov, 2014). Türk halklarının aşamalı gelişimi, karşılıklı dayanışmanın verdiği özgüven, hatta insanlığın ilerlemesinde bu iş birliği süreçleri, her türlü gelişimde önemli bir faktör olarak kendini gösterir. Taş steller üzerindeki eski Türk yazıtları sadece Orta Asya halklarının kültür, dil, din ve geleneksel felsefe sistemi içinde değil, aynı zamanda eski bir edebiyat⁸ olgusu olarak da değerlendirilmelidir (Mizhit, 2018, s.397).

Hiç şüphesiz Türk halklarının ilk anavatanı çok geniş bir alanı kapsamakta ve bu geniş bölgeler, başta Özbekistan sınırları olmak üzere Orta Asya bölgelerini içerisine almaktadır. Modern bağlamlarda, bu eski Proto-Türk ve Türk etno-kültürel alanı literatürde Avrasya Çölü olarak anılmaktadır. Bölgesel kapsamı çok geniştir ve batıda Karadeniz'in kuzeydoğu kıyılarından, doğuda Baykal'a ve iç kesimlere kadar uzanan çöl ve bozkır bölgelerinden oluşmaktaydı. Ayrıca Kuzey sınırı Ural Nehri'ne ve daha kuzeyde Fin-Ugor kabilelerinin ormanlarına kadar uzanır. Ural Dağları ve güneydoğu sırtları eski çağlardan Orta Çağ'ın sonlarına kadar Türk boylarına aitti (Acıkapov, 2015, s.264). Eski Türklerin onlardan sonra gelecek olan nesillere, yazıtlar aracılığıyla asla kesintiye uğramayan tarihsel-genetik etkiden bahsedebiliriz, böylece yansıtan bir çalışma alanı olarak etnokültürel bir bölge ile çok önemli bir miras bıraktıkları söylenebilir. Bu mekanların tarihsel kökleri İskitler ve Hunlar dönemiyle ilişkilidir elbette ama Türk hanlığı altında daha da güçlendiği de bir gerçektir.

Yazıtlar Türk Toplumuna Ne Gibi Mesajlar Veriyordu?

Çalışmada bahsedilen meselelerden yola çıkarak, Türk runolojisinin araştırılması ve Dünya tarihine ve elbette millî tarihe kazandırılmasının önemi meselesi birkaç madde ile şu şekilde toparlanabilir: Öncelikli olarak, Türk halklarının birleşme tarihî üzerine yapılan araştırmalar, bilimin gelişmesini sağlamanın yanı sıra alanda öncü olma durumunu ortaya çıkarabilir. Türk runolojisinin gelişmesiyle beraber, tarihsel düşüncenin optimal önemini daha bilimsel bir platforma taşıma, Türkiye'nin birçok tarihî sorununun çözülmesi adına gerekli bilgi envanteri oluşturma, geriye dönük bilimsel ve teorik

⁸ Edebî metinler olarak eski Türk yazılı anıtlarının modern edebiyattaki etkisi açıktır. Bununla birlikte, Orhun-Yenisey anıtlarının modern edebiyat üzerinde doğrudan bir etkisi olduğunu söylemek zordur, çünkü birkaç yüzyıl boyunca var olan eski Türk yazı dili kaybolmuş ve yazılı kültürel geleneğin evrimi kesintiye uğramıştır. Bugün, sözlü gelenek, Türk halklarının tarihsel ve dilsel hafızası aracılığıyla asla kesintiye uğramayan tarihsel-genetik etkiden bahsedebiliriz, böylece (örneğin Tuvan edebiyatı eserlerinde) eski Türk edebiyatının imgeleri ve motifleri korunmuştur. "Kök denger" (Mavi Gök), "Denger-Ada" (Gök-Baba), "Cher-Iye" (Toprak Ana), hun (güneş), ay (ay) ve diğerleri gibi kavramlar sadece folklor, şamanistik algış (şarkı) türlerinde değil, aynı zamanda modern şiir ve düzyazıda da zengindir. Bununla birlikte, "(a)d(i)r(i)lt(i)m" (ayrıldım) ve "bökm(e)d(i)m" (zevk almadım) gibi eski Türkçe sözlerin bu tür üslup motiflerinin unutulduğunu belirtmek gerekir. Daha fazla bilgi için bakınız: Mizhit, L. (2018). The Written Monuments of the Ancient Turks and the Tuvanian Poetry. *Art Human Open Acc*, 2 (6), 397-400. Mizhit L. S. (2013). *Ancient Turkic monuments as a historical and cultural source of Tuvan literature. The history of Tuvan literature. Vol I. Origins. Literature of The Tuvan People's Republic (1921-1944)*. Novosibirsk: Publishing house SB RAS.

koşulları ortaya koyma, eski akrabalık bağlarını güçlendirme ve Türk halkları arasındaki dostluk meydana getirme gibi birçok önemli konu tekrar gözden geçirilebilir. Dahası Türk runolojisinin oluşum süreci incelendiğinde, Avrasya’da ki etnik kökenlerin yazılı gelişiminde analitik ve çapraz okuma yapılabilecek ve materyaller temelinde doğu ve batı ortak yaşam alanındaki gelişmeler de daha net ifadelerin kullanılabilmesiyle kanıtlarla bezeli çalışmaların yapılabilmesine imkân verecektir (Amanzholov, 1996). Bu sebeple, Türklere ait yazıtların ve anıt eserlerin tarihsel önemi de daha fazla anlaşılacaktır. Aynı zamanda Türk runolojisinin evrensel değerlerin aşamalı gelişimindeki rolüyle, kültürel uygarlık süreçlerinin sağlanmasında anıt eserlerin öneminin olgusal kanıtı ve tarih yazımının yeni kavramsal görüşlerle zenginleştirilebileceği durumu da ortaya çıkabilir. En önemli meselelerden biri de; eski taş yazıtlarla birlikte ilk Türk alfabesinin, Eski Çağ’da Orta Asya’da bulunan yukarıda bahsi geçen halklara ait olduğu, onların değerlerini yansıttığı, özellikle runik alfabe ile Türk karakterlerinin karşılıklı bağımlılığının da var olduğu konusuna tam anlamıyla açıklık getirme durumudur. 8. yüzyıl’da 2. Türk Kağanlığı döneminde yazılmış olan yazıtların dili incelendiğinde, gelişmiş bir yazı dili olduğu görülmüş ve Türk dilinin geçmişini çok daha gerilere götürdüğü saptanmıştır. Bu da Türk kültürünün sağlam bir temel üzerine inşa edildiğini göstermesi bakımından oldukça önemli görülmektedir (Ercilasun, 2018, s 126).

Türk runolojisinin araştırılmasının neden bu kadar hayati bir mesele olduğu söylemi; özellikle Batı Türkoloji sisteminde, eski Sovyetler Birliği koşullarında ve günümüz bilimsel gelişiminde ideolojik ve bilgi temelinden uzak bazı yaklaşımların sergilenmesinden kaynaklanmaktadır. Zira bu önem aynı zamanda bilim camiasını doğru yanıtlara götürebilmek adına da önem taşır. Yukarıda birçok noktada bahsedilen Türk halkları arasında dayanışmanın artması ve birlikteliğin güçlenmesi konusu; Türk runolojisinde ortaya konan bilinç yapısının öğrenilmesi, zihniyet inşasındaki yapı taşlarının ortaya çıkarılması ve yurtsever düşünce sistemine doğru toplulukların yaklaştırılması gibi fikirlerin eğitimini de sağlar (Nazarov, 2021, s.1670-1673). Ve bu eğitim günümüzde Türk halkların sosyo-kültürel iş birliğinin geliştirilmesine de ayrıca hizmet eder (Weitz, 2008, s.11). Günümüz dünyasında çok sayıda entegrasyon çeşidi yer almakta ve bu entegrasyonlar ekonomik gerçeklerin ve beklentilerin yanı sıra politik gerçeklerle ve beklentilerle oluşturulmaktadır. Küresel dünyanın bu gerçekleri veri iken, ortak bir tarihî ve kültürü paylaşan Türk dili konuşan ülkelerin olası entegrasyonu bu noktada ilgi çekici hale getirilmelidir. Bu ülkelerin kültürel ve coğrafi yönden yakınlığı, olası entegrasyonun en önemli gerekçelerinden biri olmalıdır. Aynı zamanda, Türk topluluklarının birliğini ve istikrarını sağlamada gerekli bir faktör olarak hizmet edecek olan, Türk topluluklarını birleştiren “*ortak tarih*”in anlatılmasına dayalı bu entegrasyon temelli fikrin hayata geçirilmesi için daha fazla çaba gösterilmelidir (Kawai, 2004, s.10-11). Yazıtların incelenmesi ve tanıtılmasıyla beraber, tarihsel olayları genel süreçlerden ayırarak, eski bozkır Türk siyasetinde hakanların yönetim anlayışı ve antik çağın askerî komutanlarına karşı verdikleri mücadele, doğrular ve yanlışlar bağlamında değerlendirmeye alınarak Türk kimliği taşıyan veya bu kimliği merak edip araştıran birçok insana sosyal dünya görüşü farklılaşması ve zenginliği de sağlayabilir (Nazarov, 2022, s.1003-1004).

Talat Tekin ve Erhan Aydın’a göre “Orhon Yazıtları”, Muharrem Ergin’e göre “Orhun Abideleri”, Ahmet B. Ercilasun’a göre “Bengü Taşlar” adlarıyla anılan Türk Yazıtları, Türk dilinin en eski yazılı belgeleri olarak kabul edilir. Türk Runik Yazıtları, tarih bilincinin oluşmasının da sorumlu bir görev olmasının yanı sıra, tarihsel süreçlerin bir örneği olarak, yani tarihin belirli bir döneminin zincirinde önemli bir bağlantı halkası olarak yazıtlarda geçen “*Babam kağan için ilkin Baz Kağanı balbal olarak dikmiş. O töre üzerine amcam kağan oturdu. Amcam kağan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, besledi. Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı.*” (Ergin, 2002, s.16) sözleri fakiri zenginleştirip azı çoğaltan Bilge Kağan gibi devlet adamlarının varlığını ortaya çıkarıyor. Yazıtlar, Türk milletini birleştirerek, kutsal

kahramanlığı överek, “*Türk milleti nelerden sakınmalı, neleri bilmeli*” mesajları ile ondan sonra gelecek olan neslin hafızasına belli stratejiler yerleştirmeye çalışmıştır. Yine “*Çin milletine beylik erkek evladı kul oldu, hanımlık kız evladı cariye oldu. Türk beyler Türk adını bıraktı.*” (Ergin, 2002, s.15) diyerek “bey olacak erkek evladı kul olmasın”, “temiz kızları cariye olmasın” mesajları çok açık bir şekilde dile getirilmiştir. Yazıtların birçok yerinde “Türk halkı yok olmasın!” (Ergin, 2002, s.15, 17, 24, 27) uyarıları bu anıt eserlerin bir öğüt niteliğinde olduğunu da aslında anlatmıştır (Kuljanova, 2010, s.520-521).

Bu anıt eserlerde en çok; akıllı kağanların yönettiği toplumda halkın, gelenek göreneklere ve kanunları kusursuz yerine getirdiği takdirde kötü niyetli kimsenin olmayacağı ve devletin kuvvetli olacağı vurgusu yapılmaktadır. Yönetici kötü ise, beraberlik yoksa devletin temelini sarsılacağı, egemenliğin ortadan kalkacağı ve halkın da köle durumuna düşeceği fazlaca tekrarlanır (Berta, 2010). Ve Bilge Kağan Yazıtı doğu yüzünde “*Tük Oğuz beyleri, haklı iştin! Üstte gök çokmedikçe, altta yer delinmedikçe, Türk halkı senin devletini, yasalarını kim yıkıp bozabilir idi?*” (Ercilasun, 2016) diyerek bu mesaja son noktayı koyar.

Birde yıllardır sorulan bir soru zihinlerde ve dillerde; güçlü devlet kurmak için lazım olan ne? İşte yazıtlardan günümüze ulaşan “*Devlet yöneticisi kağanın, güçlü devlet kurmak adına memleket bağımsızlığını her şeyden üstün tuttuğu*” anlayışı belki de bu sorunun cevabı olabilir. Ayrıca Türk yurdunun bütünlüğü ve bağımsızlığı hakkında yazıtlarda ki bu satırlar, “*Gücsüz halkı güçlü, çıplak halkı giyimli, fakir halkı zengin ettim. Karnı aç, sırtı çıplak çaresiz halka baş oldum. Kardeşim Kültegin ile danıştım. Babamızın, amcamızın yönettiği halkın şanı kaybolmasın diye Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmam. Gücüm kesilinceye dek çahşarak toprağı genişlettim, birleşen halkı ateş-su (düşman) etmedim.*” veya “*gücsüz halkı güçlü, çıplak halkı giyimli, fakir halkı zengin ettim. Az halkı çoğalttım, halka iyilik yaptım.*” yine Türk devlet anlayışını anlamak adına oldukça dikkat çekicidir. Anıt eserlerin günümüze aktardığı önemli bilgilerden biri de Bozkırda yaşayan Türk topluluklarının özgürlüğe saygı duyan ve kendi özgür devletlerini kurmaya gayret gösteren siyasî ve askerî liderlere sahip olduklarıdır. Aynı zamanda yazıtlardan, dağınık Türk kabilelerini bir araya getirmeye çalışan bir yapılarının da olduğu anlaşılmaktadır. Bozkırdaki Türklerin bir siyasî birlik oluşturma, ulus kavramına ulaşma ve dışarıya karşı güçlü olma çabası oldukça dikkat çekicidir (Mert ve Bozkırlı 2015, s.4-5). Bilge Kağan, Köl Tigin yazıtının doğu cephesinde kendisinden önce atalarının zor şartlara rağmen bu yöndeki çabalarını şu şekilde anlatır: (Mert, 2009)

“*Üstte mavi gök altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine de atalarım dedelerim Bumın Kağan, İştemi Kağan kağan olarak tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini, yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermiş. Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevk ederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep kendilerine bağımlı kılmışlar. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kingan Dağlarına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar Türkleri iskân etmişler. Bu iki sınır arasında pek örgütsüz ve düzensiz yaşayan Gök Türkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerler imiş. devleti yönetip yasaları düzenlemişler*”⁹ (KT D 1-3).

Yazıtlarda bu amaçla, başarı ve istikrarı sağlamak için ideolojik olanaklar seferber edilmiş, dağınık halkı birleştirme fikri ortaya atılmıştır. Bir başka örnek de;

⁹ Buradaki metinlerin günümüz Türkçesine çevrilmesinde “Tekin, T. (2006). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları” isimli kaynaktan yararlanılmıştır.

“Babam Kağan on yedi adamla baş kaldırmış İlateriş baş kaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler şehre inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar. Tanrı güç vermiş olduğu için, babam kağanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları koyun gibi imiş. Doğuya ve batıya sefer edip adam toplamış, yığmış. Sonunda hepsi yedi yüz kişi olmuşlar. Yedi yüz kişi olup devletsiz kalmış, kağansız kalmış halkı, cariye olmuş, kul olmuş halkı, Türk örf ve âdetlerini bırakmış halkı atalarımın dedelerimin töresince yeniden yaratmış, eğitmiş. Tölis ve Tarduş halklarını o vakit düzenlemiş. Yabgu’yu ve Şad’ı o zaman onlara vermiş. Güneyde Çin halkı düşman imiş, kuzeyde Dokuz Oğuzlar ve liderleri Baz Kağan, halkı düşman imiş, Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar ve Tatabılar hep düşman imiş. Babam kağan bunca kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi kez savaşmış. Tanrı öyle buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, kağanlıyı kağansız bırakmış; düşmanları bağımlı kılmış; dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş” (KT D 11-16) denmiştir.

Açık, anlamlı, kısa ve veciz bir dille yazılan bu anıt eserler esasında köklü bir geçmişe sahip olan Türk milletinin, tarih boyunca yaşadığı tecrübelerin sonucu olarak meydana getirdikleri derin bir dünya anlayışına, zengin bir kültüre ve her daim birlikteliği vurgulayan mesajlarıyla hiç şüphe yok ki, kaynak eser türü olmanın yanı sıra Türk toplumuna bir el kitabı da olmuştur. Çin, İran ve Roma gibi büyük medeniyetlerle siyasî ve ekonomik ilişkilerde bulunan Türk devletleri, bu medeniyetlerin kaynaklarında yer alarak onların tarihlerinde de etkili olmuşlardır. Gerek teşkilatlı bir yapı ile kurdukları devletler, sergiledikleri yönetim anlayışlarıyla ve gerekse medeniyetler arasındaki ilişkilerde, insanlık tarihine ve kendi tarihlerine yön veren milletlerin başında gelmişlerdir. Aynı zamanda Altaylardan Balkanlara kadar devam eden geniş bir coğrafyada kaya resimleri, damgalar ve yazıtlar gibi meydana getirdikleri eserlerle tarihte derin bir iz bırakmıştır. Genellikle göçebe yaşam şekillerinden kaynaklı sistemli bir tarih arşivlerinin olmamasına rağmen özellikle Kök Türk dönemindeki yazıtlar titizlikle bu eserlerin binlerce yıllık tarih, kültür ve dil birikiminin bir ürünü olduğu anlaşılacaktır. Ayrıca yazıtlardaki veriler köklü bir tarih bileşkesini ortaya çıkarmak adına düşünüldüğünde bu eserlerin sıradan mezar taşları olmadığı halka tarih bilinci kazandırmak ve sonraki nesillere yurt ve millet sevgisi ile beslenen bir ruh bırakmak adına oluşturulmuş eserler olduğu görülecektir. Yazıtlarda açıkça ifade edilen her olay aslında; o dönem hakkında bilgilendirme yapmış, geçmişte yapılan yanlışlara dikkat çekilmesini sağlamış, gelecek nesillere öğütler vermiş, iyi bir devlet adamının ve halkının taşıması gereken özellikleri ortaya çıkarmış, istiklal fikrini aşlamış, düşmanlar noktasında açık uyarılarda bulunmuş, kutsal değerleri ve Türk töresini anlatmıştır.

Unutulmamalıdır ki İslamiyet öncesi Türk tarihindeki anıt eserler, birer ana tarihî belge, birer kaynak eserdir. Ayrıca Türk yazıtlarla ilgili vurgulanması gereken en önemli nokta, doğrudan doğruya o tarihi yapmış olanlar tarafından ortaya konmuş olmasıdır. Buda bize tarihi yapanlar ile yazarların aynı şahsiyette birleştiklerini göstermektedir. Bu yüzden İslamiyet Öncesi Türk tarihinde ortaya konan bu eserler değer biçilemeyecek ölçüde önemli ve Türk hakları arasındaki birliği ve anlayışı güçlendirmek açısından da çok kıymetlidir (Korkmaz, 1987: 245).

Değerlendirme

Türk tarihsel gelişimine baktığımızda, yazıtlarda da anlatıldığı üzere birlik ve beraberlik sağlama mekanizmaları olarak; siyasî-askerî liderin faaliyeti kilit bir faktör olarak kabul edilmeli, her türlü başarının arkasında liderin organizasyon becerilerinin olduğu unutulmamalı, ortak bir dil ve tek bir vatan için sorumluluk duygusunun önemi anlatılmalı, tek bir edebî dilin bir ulusu ortak bir hedefe doğru harekete geçirmede önemli bir rol oynadığı iyi bilinmeli, ruhani-entelektüel potansiyelin farkına varılmalıdır.

Tarih bilimi ve özelinde Türk tarihî adına kaynak olarak anıt eserlerin incelenmesi, yorumlanması ve Dünya tarihine kazandırılması, geçmiş değerlerinin günümüzün maddi ve manevi zenginliğine dönüştürülmesinde önemli bir rol oynayacaktır. Bu bağlamda tarih bilimine düşen en önemli görev, arkeolojik kazıların, maddi ve manevi anıtların incelenmesini yaygınlaştırmak ve bunların tanıtımına odaklanmaktır. Göz ardı edilmemesi gereken bir hususta ister maddi ister manevi olsun her türlü zenginlik ya da geçmiş değerlerin olumlu ve olumsuz yönlerini, ulusal değerlerin ayrılmaz bir parçası haline getirme becerisi tarihin temel görevidir. Dolayısıyla ulusal tarihin ayrılmaz bir parçası olarak Türk runolojisi çalışmalarını tarihsel düşüncenin gelişimini sağlamak açısından oldukça önemlidir. Son söz olarak Eski Türk yazıtlarında devlet yönetimi, siyaset, halkın dayanışması ve bütünlüğü, özellikle hükümdarların halkına karşı sorumlulukları ve tanrı tarafından onlara verilen yetki ebedî bir eser niteliğinde ortaya konmuştur. Bu manevi değer niteliğindeki anıt eserler sadece Türk tarihini değil, Dünya tarihini de zenginleştiren yapılarıdır. Türk kültürünün beşîği ve ortak kültür varlıkları olarak eski Türk runik anıtları, atalarının torunlarına bıraktığı en paha biçilmez mirastır. Bozkırdaki taşların üzerinde, yaşayanların tarihinin keşfedilmesini ve bir sonraki nesle aktarılmasını bekleyen çok sayıda yazıt ve resim bulunmaktadır.

Kaynakça

- Adlerfelt, G. (1740). *The Military History of Charles XII, King of Sweden*. Written by the Express Order of His Majesty, 3 vols.
- Ahmedova, A. (2022). Eski Türkçe Metinlerde Teşri Sözcüğünün Anlam ve Kullanım Farklılıkları. 4. *Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu*.
- Aksoy, N. D. ve Arslantaş H. A. (2010). Ulus Ulusçuluk ve Ulus-Devlet. *TÜBAR*, XXVIII, 31-39.
- Alyılmaz, C. (2003). Türk Tengri Dini Edebî Çevresi (Orhun Türkçesi Dönemi). *Türk Dünyası Edebiyatı Tarihi*, C. 4, 1-24.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay Yayınları.
- Amanzholov, A. S. (1996). *Turkical Philology and history of the letter*. Almaty.
- Arntz, H. (2021). *Handbuch der Runenkunde*. Einbeck, Almanya: Lempertz Edition und Verlagsbuchhandlung.
- Aқаров А. (2015). Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи.-Тошкент: О'zbekiston,-Б. 264.
- Aydın, E. (2010). *Türk Runik Bibliyografyası*. Genişletilmiş 2. baskı (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 61). İstanbul: Kitap Matbaacılık.
- Aydın, E. (2019). *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Barnes, M. (2013). What is runology and where does it stand today?. *Futhark International Journal of Runic Studies*. 4, 1-6.
- Barthold, W. (1975). *Orta Asya Türk Tarihî Hakkında Dersler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Batmanov, İ. A. and Kunaa, A. Ç. (1963). Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Tuvı. *Kızıl*, II, 11-12.
- Bazin, L. (1974). *Le calendrier turcs ancienset medievauux*. Lille: Service de Reproduction des Theses Universite de Lille.
- Bernštam, A. N. (1945). İstoki kirgizskoy literaturı. *Trudı Instituta Yazıka, Literaturı i İstorii Kirgizskoy Filiala AN SSSR*, cilt I, 83-84.
- Berta, A. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin....* (translated by Emine Yılmaz). Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırılmalı Yayını, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Бобоёров, F. (2018). *Фарбий турк ҳоқонлигининг давлат тузуми*. Тошкент: Yangi Nashr.

- Cumagulov, Ç. C. (1995). Vilhelm Thomsen'in Çalışmaları ve Kırgızistan'da Bulunan Göktürk Yazıtları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 41, 99-114.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Cobb, J.B. (2021). Historical Consciousness, Part I: Origins and Characteristics. *American Journal of Economics and Sociology*, 80, 1429-1454.
- Çandarlıoğlu, G. (2003). *İslam Öncesi Türk Tarihî ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Englund, P. (1992). *The Battle of Poltava: The Birth of the Russian Empire*. Orion Publishing Group.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşlar*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2018). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (2002). Orhun Abideleri- (Bilge Kağan Yazıtı- Doğu Yüzü). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Erkal, M. E. (2008). Milletleşme Süreci ve Önündeki Engeller. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 37, 65-76.
- Erkoç, H. İ. (2018). Türklerin İslamiyete Geçiş Sürecinde Tenri ve Allah Algıları. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 58 (1), 301-326.
- From, P. (2007). *Katastrofen vid Poltava : Karl XII:s ryska fälttåg 1707–1709*. Historiska Media.
- Gabain, A. (1950). *Alttürkische Grammatik mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis auch neutürkisch*. 2. verbesserte Auflage, Leipzig: Harrassowitz Verlag.
- Grant, F. (2000). Poltava: The Besieger Becomes Besieged. *Military Heritage Magazine*, 68-96.
- Grever, M. and Adriaansen, R. (2019). Historical consciousness: the enigma of different paradigms. *Journal of Curriculum Studies*, 51/6, 814-830.
- Günel, Z. (2004). *İslam Öncesi Türk Tarihî ve Kültürü*. İstanbul: Nobel Yayıncılık.
- Hatton, R.M. (1968). *Charles XII of Sweden*. New York: Weybright & Tally.
- Jakbarov, M. (2014). Миллий ғоя -хавфсизлик ва барқарорлик. *Омили: "Turonzaminziyo" нашриёти*, Б. 9.
- Károly, L. & Rentsch, J. (2016). An online database of Turkic runiform inscriptions. In Актуальные вопросы тюркологических исследований. К 180-летию кафедры тюркской филологии Санкт-Петербургского государственного университета, Н. Н. Телицин & Й. Н. Шен (eds.), 534–541. Санкт-Петербург: СПбГУ Кафедра тюркской филологии
- Kawai, M. (2004). Regional Economic Integration and Cooperation in East Asia. Seminar on The Impact and Coherence of OECD Country Policies on Asian Developing Economies, *Policy Research Institute of the Japanese Ministry of Finance and OECD Secretariat*, Paris, 10-11.
- Knirk, J. E. (2013-2014). Reading and Interpreting Runic Inscriptions-The Theory and Method of Runology. CAS.
- Korkmaz, Z. (1987). TÜRK DEVLET KURUCULARI OLARAK BİLGE KAĞANDAN MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'E. *Belleten Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 35, 243-256.
- Kuljanova, B. (2010). Eski Türk Anıtlarındaki Halk Birliği ve Memleket Bütünlüğü Ülküsü («Orhon» ve «Kutadgu Bilig» Eserlerine Göre). 3. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 2. cilt, s.519-523.
- Malov, S. E. (1952). Pamyatnik S p. Uyük-Arhan. *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov*, M.-L., 13-16.
- Mau-tsai, L. (1958). The Chinese News on the History of the Eastern Turks (T'u-kü), I. Buch: Texte, Wiesbaden.
- Mau-tsai, L. (1958). The Chinese News on the History of the Eastern Turks (T'u-kü), Book II: Anmerkungen-Anhänge-Index, Wiesbaden.

- Mert, O. ve Bozkırlı K. Ç. (2015). Orhun Yazıtları'nda Boyları Bir Araya Getirme Çabaları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4/1, 1-15.
- Mizhit L. S. (2013). *Ancient Turkic monuments as a historical and cultural source of Tuvan literature. The history of Tuvan literature*. Vol I. Origins. Literature of The Tuvan People's Republic (1921–1944)]. Novosibirsk: Publishing house SB RAS.
- Mizhit, L. S. (2018). The Written Monuments of the Ancient Turks and the Tuvinian Poetry. *Art Human Open Acc*, 2 (6), 397-400.
- Nasilov, V. M. (1960). *Jazyk orxono-jenisejskix pamjatnikov*. Moskova.
- Nazarov, N. (2021). Socio-Historical Importance of Turkish Runology Promotion. *Journal of Hunan University (Natural Science)*, 48 (12), 1667-1675.
- Nazarov, N. (2022). The Orkhon Inscriptions as a Source The Study of Turkic History. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(12), 1000-1006.
- Oğlu Mamedov, M. M. (2020). Tengri functions in ancient turkic writing monuments. *Revista Universidad y Sociedad*, 12(5),399-403.
- O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi* (2002). Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 467.
- Ölmez, M. (2012). Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. *Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara.
- Pelipas, I. & I. Tochitskaya & E. Vinokurov (2014). *Quantifying Economic Integration of the European Union and the Eurasian Economic Union: Methodological Approaches*. Report 23, (ed. E. Vinokurov). Eurasian Development Bank Centre for Integration Studies and International Institute for Applied Systems Analysis.
- Peterson L. (1995). Runologi: försök till ett aktuellt signalement. *DİVA*, 39-54.
- Plokhly, S. (2009). Poltava: The Battle That Never Ends. *Harvard Ukrainian Studies, The Journal of the Ukrainian Research Institute at Harvard University*. 31, 1-4.
- Radloff, W. (1895). *The Old Turkic Inscriptions of Mongolia*. The Monuments of Koscho-Zaidam (Third delivery), Improvements, additions and remarks to the monuments of the monuments of Koscho-Zaidam, the remaining monuments of the Orkhon basin and the monuments in the Yenisey river basin, St. Petersburg: Eggers.
- Rentzsch, J. & H. Yıldız (2020). *The Uybat Inscriptions: a Group of Old Turkic Runic Texts from the Yenisei Area*. De Gruyter, Berlin/Boston.
- Sarıtaş, S. (2019). Halkbiliminde Maddi Kültüre Teorik ve Metodolojik Yaklaşımlar. *Milli Folklor*, 16/122, 29-40.
- Seim, K.F. (2021). *Runologie. Handbuch der norrönen Philologie*. (ed. Odd Einar Haugen, çev. Astrid van Nahl). Oslo: Novus.
- Щербак А.М. (2001). Тюркская руника: происхождение древнейшей письменности тюрков. – Санкт-Петербург: Наука, 87, 12-31.
- Selçuk, H. (2020). *Üç Devir, Üç Devlet ve Üç Vezir (Bilge Tonyukuk, Nizamülmülk ve Lütü Paşa)*. *Bilge Tonyukuk Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-I*. (ed. Yunus Emre Tansü). Gaziantep: İksad Yayınları.
- Şahin, M. (2010). *Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Okutman Yayıncılık.
- Taşağlı, A. (1977). Türk Tarihi ile İlgili Çin Kaynaklarının Türkçe Neşi Üzerine Düşünceler. *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri*, İstanbul, 113- 124.
- Tekin, T. (2006). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Thomsen, V. (2019). *Inscriptions de l'Orkhon Dechiffrees*. Wentworth Press
- Thomsen, V. (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. (trc. Vedat Köken). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Thompson, C. W. (1981). *On transcribing runic inscriptions. Proceedings of the First International Symposium on Runes and Runic Inscriptions.* (Ed. Claiborne W. Thompson). Michigan: Germanic Studies, 89–97.

User, H. Ş. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.

Yerbolat, S. B. (2013). Turkic Runes in Southern Part of Kazakhstan: Current State and Future. *International Journal of Central Asian Studies*, 17, 113-125.

Weitz, R. (2008). *Kazakhstan and the New International Politics of Eurasia*. Silk Road Paper, Central Asia-Caucasus Institute, Silk Road Studies Program.